

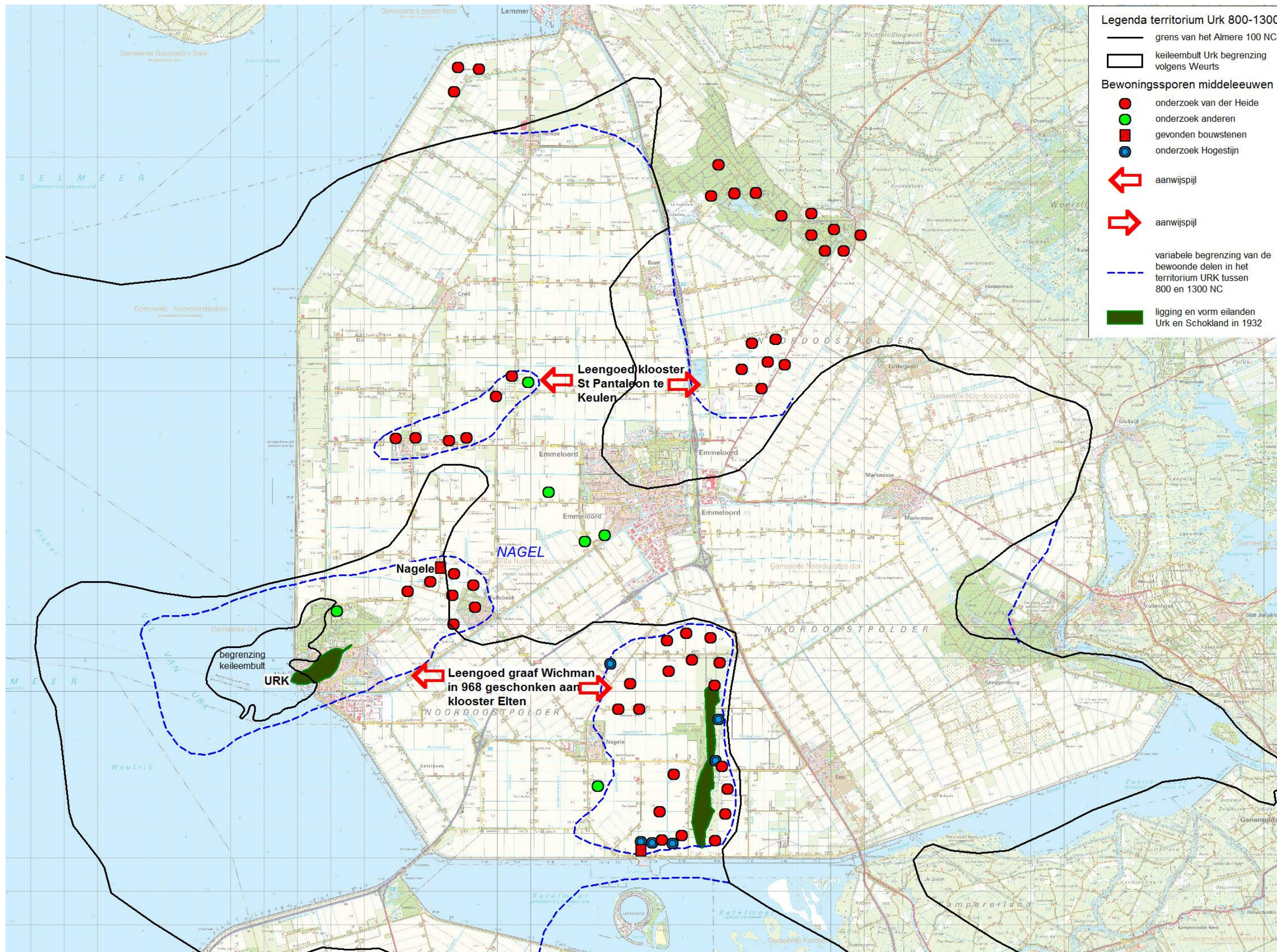
TERRITORIUM URK

Van Almere in het jaar 100 naar de middeleeuwen, (800-1300) met de woongebieden en hun begrenzing, gebaseerd op bewoningssporen en vondsten tot 1340. (Zuiderzee) (Onderzoek van der Heide, Wiggers, Hogestijn en anderen)

De met een blauwe streeplijn aangegeven begrenzing is variabel omdat deze nogal eens veranderde door afslag en aanwas van grond na stormen en overstromingen. Na 1364, wanneer gesproken wordt van IJsselmeer, mag worden aangenomen dat alleen de in groen aangegeven eilanden Urk en Schokland nog boven water liggen.

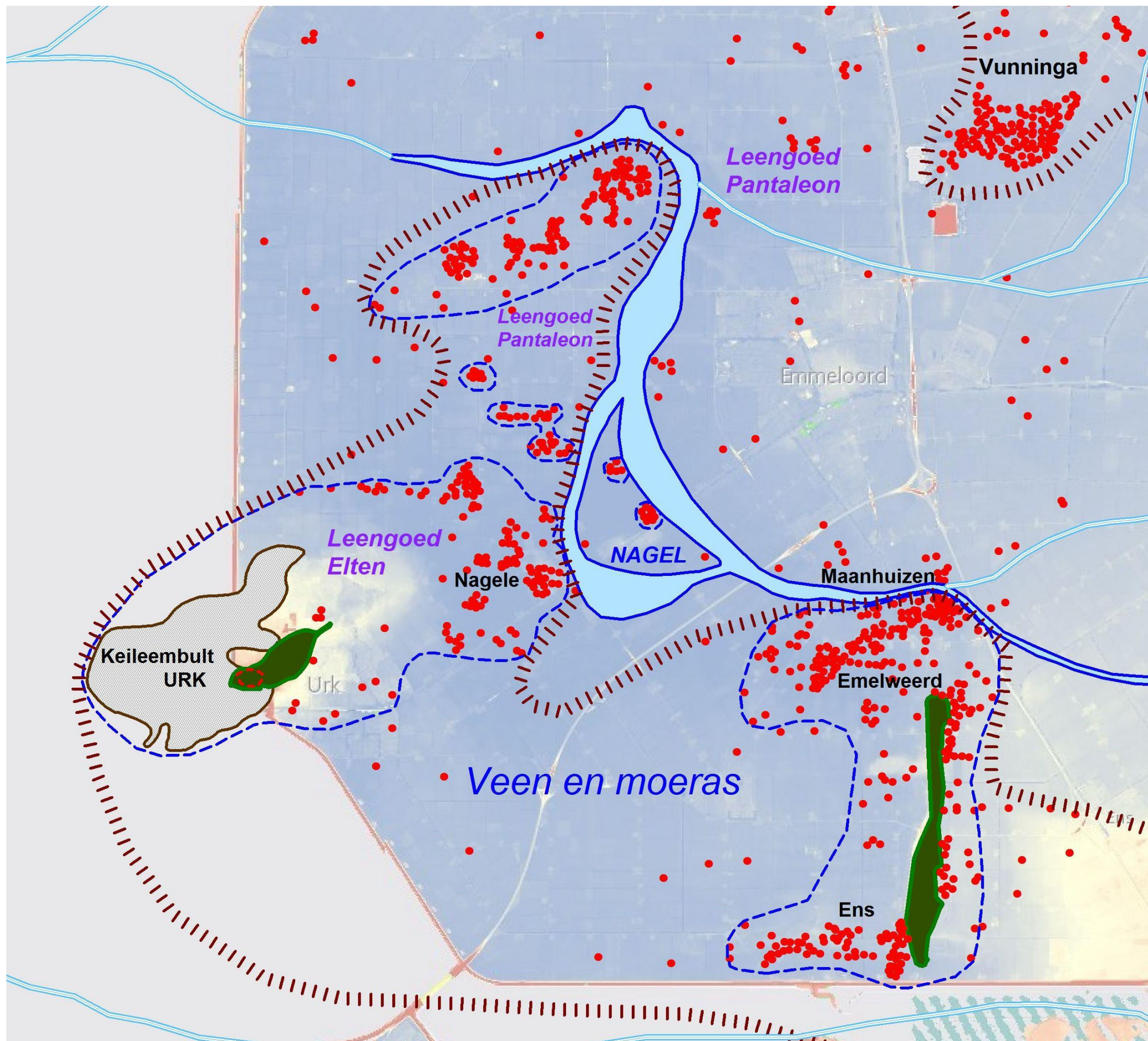
begrenzing keilembult volgens Geurts (lijn) en Vreugdenhil (gestreept)

Voor deze reconstructie is gebruik gemaakt van de kaarten uit de publicaties van: J S Veenbos uit 1950: De bodemgesteldheid van het gebied tussen Lemmer en Blokzijl in het randgebied van de Noordoostpolder; G D van der Heide uit 1955: Aspecten van het Archeologisch onderzoek in het Zuiderzeegebied; A J Wiggers uit 1955: De wording van het Noordoostpolder gebied; J W H Hogestijn uit 1992: Schokland in de late Middeleeuwen; T J ten Anscher uit 2012: Leven met de Vecht, Schokland-P14 en de Noordoostpolder in het neolithicum en de bronstijd; Publicaties van Y. van Popta, RU Groningen, 2016 -2018. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: Paleogeografische kaarten; het Kadaster: de Topografische kaart van Nederland; Digital Atlas of the Roman Imperium.

In de oorkonden van 966 – 968 is sprake van de eilanden Urk. (Insulae Urck) Op nevenstaande kaart is de ligging van het leengoed van St Pantaleon en het leengoed van graaf Wichman/Elten in dit deel van het toenmalige Frankische Rijk aangegeven. De rivier de Nagel was de grens tussen de gouwen Sudergo en Isala. De Nagel was de voortzetting van de rivier de Vecht onder Vollenhove en een IJsselarm. (zie volgende kaart) Op dat kaartje ook oude rivierbeddingen die in het jaar 800 al waren dichtgeslibd. Het dorp Nagele is op de kaart aangegeven op de plek waar bouwstenen zijn gevonden, op de noordhoek van het eiland Urk, waar verder ook een concentratie van vondsten ligt. Nagele was omstreeks het jaar 1000 de havenplaats van dit gebied.

In 1331 wordt de nederzetting Espel vermeld, mogelijk gelegen binnen de gestreepte lijnen van het eiland Urk of het daarboven gelegen eiland/zandbank, welke op de 4e kaart als “de Hofstee” wordt aangegeven. Dat houdt in dat het bewoonbare deel van “de eilanden Urk” waarschijnlijk ruimer was dan op deze kaart vermeld. Mogelijk waren er nog meerdere delen in dit gebied nog niet geheel door de zee verzwolgen en nog bewoonbaar. Uit enkele middeleeuwse kaarten is dit af te leiden, evenals uit de beschreven historie van diverse publicisten. Daar na 1245 in oorkonden of annalen de namen van plaatsen als Nagele en Marknesse en van het leengoed van St Pantaleon niet meer voorkomen neem ik aan dat deze door de zee zijn verzwolgen tijdens of na de stormvloed van 1248.

Op de kaart hiernaast hetzelfde gebied, maar dan met als achtergrond de actuele hoogtekaart 2017 en alleen het deel rond de Nagel.

Verder zijn de mogelijke tracés van de loop van de rivieren aangegeven.

Tevens zijn enkele bekende benamingen van nederzettingen vermeld. Ook enkele mogelijke plekken waar in de literatuur vermelde nederzettingen kunnen hebben gelegen.

Het gebied tussen de bewoonbare plekken was moeilijk begaanbaar en er liepen vele stroompjes die gebruikt werden voor het vervoer.

Als begrenzing van die mogelijke gebieden is de waarschijnlijke situatie omstreeks 950 aangehouden, toen dit gebied voor het eerst in beeld komt in oorkonden.

Nagele was de havenplaats voor het territorium Urk en hier kwamen de kameraars van het klooster St Pantaleon uit Keulen omstreeks 1100 aan om de afdrachten te innen van de leenmannen van hun leengoederen. Deze afdrachten werden dan naar Stavoren gebracht, waarna de leenman de kameraars terug moest brengen naar Nagele, vanwaar ze dan weer per schip richting Keulen gingen, via de IJssel.

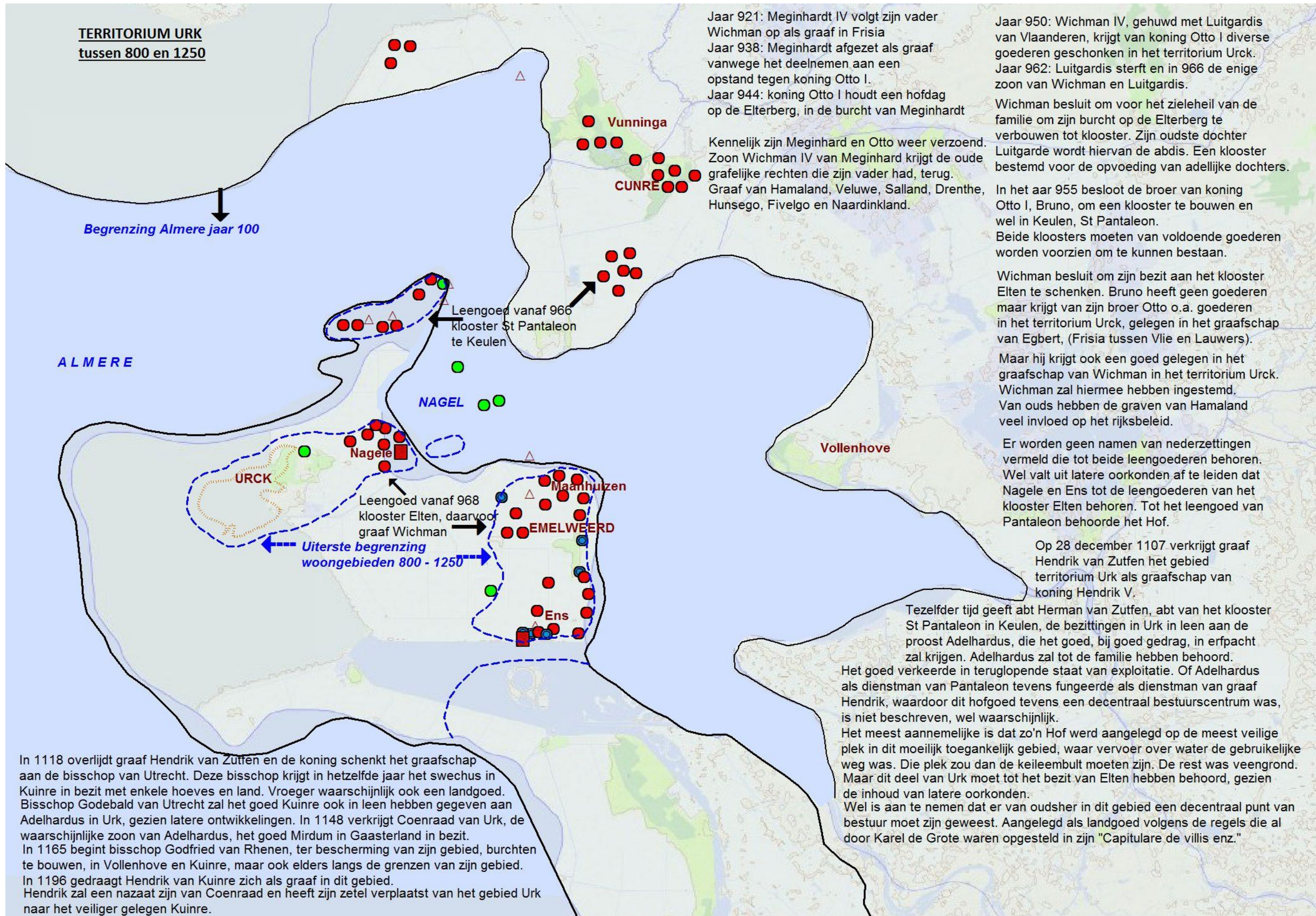
Vermoedelijk was in die tijd het sikkelvormige eiland, leengoed Pantaleon, nog met een landtong verbonden met het zuidelijke eiland Urk. Die landtong was er in ieder geval in het jaar 100 na christus. Zie de vorige kaart.

De Nagel zal in die tijd dan noordelijk van het sikkelvormige eiland hebben gelopen.

Dat moet een gevolg zijn geweest van het water van de Vecht en de IJssel, dat hier tegen de keileemhoogten bij Urk aanliep en werd afgebogen in noordelijke richting tot voorbij de bult, waarna de stroom weer westwaarts liep, richting de Noordzee. De tekst van de oorkonde van 968 is dan goed plaatsbaar wat de terreinsituatie betreft. Later zal er een doorbraak zijn gekomen waardoor het sikkelvormige eiland op den duur een zandbank is geworden met de naam "de Hofstee". Zowel het leengoed van Pantaleon als van Elten zullen zijn aangelegd als landgoed volgens de instructies zoals Karel de Grote die destijds heeft vastgesteld in zijn "Capitulare de viles vel curtis imperialibus". Aangelegd op domeingrond als steunpunten van bestuur en ter voorziening van voedsel voor hof en leger. Leenmannen waren telgen uit adellijke geslachten, vertrouwelingen van de koning/keizer. Adelhardus is de oudst bekende leenman van het leengoed van Pantaleon in het territorium Urk. Een nazaat is Hendrik van Kuinre en ook Kuinre zal in oorsprong een landgoed zijn geweest. Evenals het goed Urk zal ook het goed Kuinre in vervallen staat zijn geweest toen het in 1118 in bezit van de bisschop van Utrecht kwam. Adelhardus, proost van St Pantaleon, kreeg zijn leengoed ook in vervallen staat met de opdracht het weer exploitabel te maken, waarna hij het in erfpacht zou verkrijgen. Dat is hem kennelijk gelukt. Maar de zee heeft alles verzwolgen en nazaat Hendrik van Kuinre heeft later niet alleen Kuinre in verkregen, maar ook de Elter goederen Urk en Emelweerd.

(Aangepaste visie februari 2018)

**TERRITORIUM URK
tussen 800 en 1250**

Jaar 921: Meginhardt IV volgt zijn vader Wichman op als graaf in Frisia
Jaar 938: Meginhardt afgezet als graaf vanwege het deelnemen aan een opstand tegen koning Otto I.
Jaar 944: koning Otto I houdt een hofdag op de Elterberg, in de burcht van Meginhardt

Kennelijk zijn Meginhard en Otto weer verzoend. Zoon Wichman IV van Meginhard krijgt de oude grafelijke rechten die zijn vader had, terug. Graaf van Hamaland, Veluwe, Salland, Drenthe, Hunsego, Fivelgo en Naardinkland.

Jaar 950: Wichman IV, gehuwd met Luitgardis van Vlaanderen, krijgt van koning Otto I diverse goederen geschonken in het territorium Urck.
Jaar 962: Luitgardis sterft en in 966 de enige zoon van Wichman en Luitgardis.

Wichman besluit om voor het zieleheil van de familie om zijn burcht op de Elterberg te verbouwen tot klooster. Zijn oudste dochter Luitgarde wordt hiervan de abdis. Een klooster bestemd voor de opvoeding van adellijke dochters.

In het aar 955 besloot de broer van koning Otto I, Bruno, om een klooster te bouwen en wel in Keulen, St Pantaleon.
Beide kloosters moeten van voldoende goederen worden voorzien om te kunnen bestaan.

Wichman besluit om zijn bezit aan het klooster Elten te schenken. Bruno heeft geen goederen maar krijgt van zijn broer Otto o.a. goederen in het territorium Urck, gelegen in het graafschap van Egbert, (Frisia tussen Vlie en Lauwers).

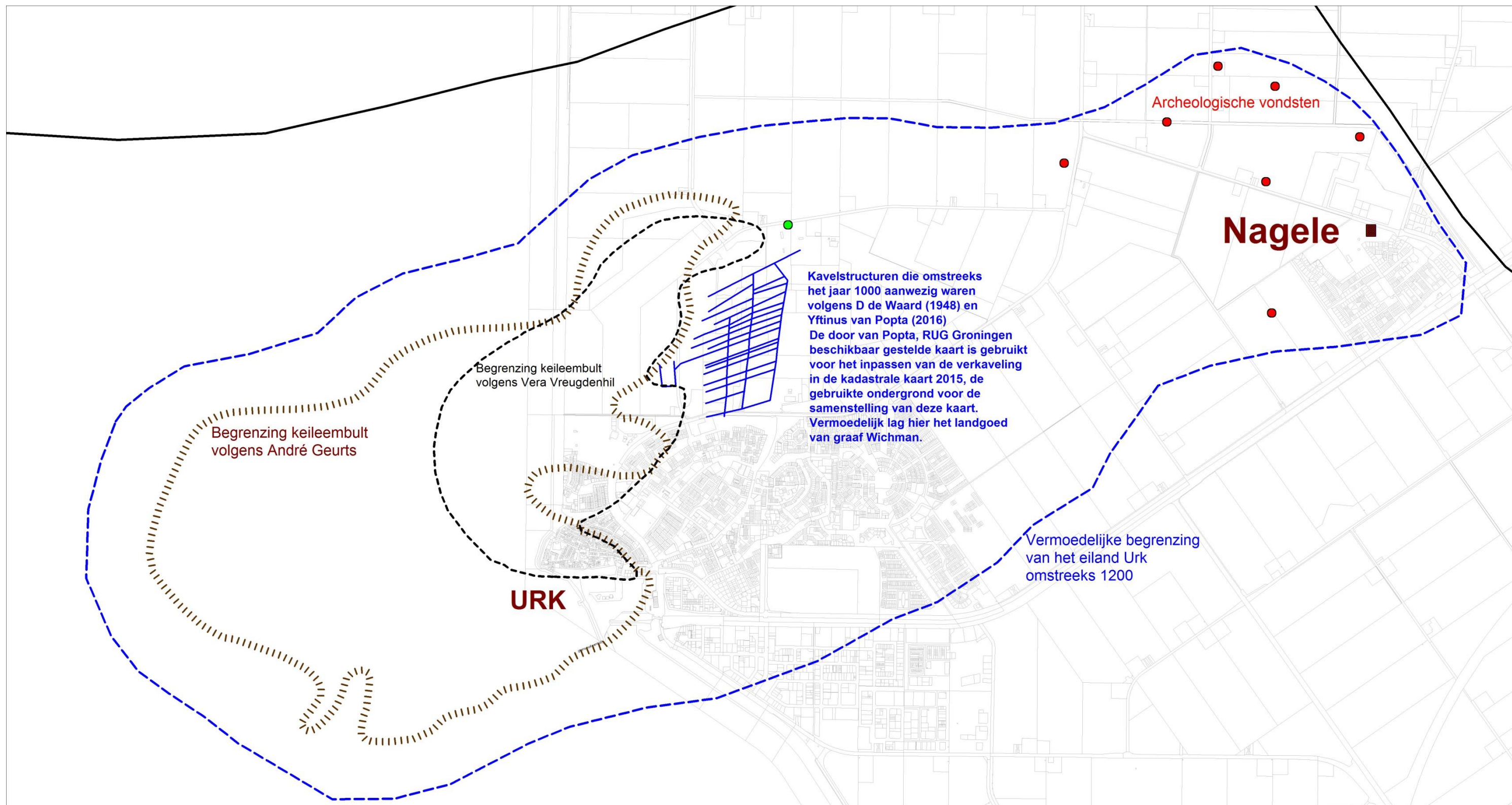
Maar hij krijgt ook een goed gelegen in het graafschap van Wichman in het territorium Urck. Wichman zal hiermee hebben ingestemd. Van ouds hebben de graven van Hamaland veel invloed op het rijksbeleid.

Er worden geen namen van nederzettingen vermeld die tot beide leengoederen behoren. Wel valt uit latere oorkonden af te leiden dat Nagele en Ens tot de leengoederen van het klooster Elten behoren. Tot het leengoed van Pantaleon behoorde het Hof.

Op 28 december 1107 verkrijgt graaf Hendrik van Zutphen het gebied territorium Urk als graafschap van koning Hendrik V.

Tezelfder tijd geeft abt Herman van Zutphen, abt van het klooster St Pantaleon in Keulen, de bezittingen in Urk in leen aan de proost Adelhardus, die het goed, bij goed gedrag, in erfpacht zal krijgen. Adelhardus zal tot de familie hebben behoord. Het goed verkeerde in teruglopende staat van exploitatie. Of Adelhardus als dienstman van Pantaleon tevens fungeerde als dienstman van graaf Hendrik, waardoor dit hofgoed tevens een decentraal bestuurscentrum was, is niet beschreven, wel waarschijnlijk. Het meest aannemelijke is dat zo'n Hof werd aangelegd op de meest veilige plek in dit moeilijk toegankelijk gebied, waar vervoer over water de gebruikelijke weg was. Die plek zou dan de keileembult moeten zijn. De rest was veengrond. Maar dit deel van Urk moet tot het bezit van Elten hebben behoord, gezien de inhoud van latere oorkonden. Wel is aan te nemen dat er van oudsher in dit gebied een decentraal punt van bestuur moet zijn geweest. Aangelegd als landgoed volgens de regels die al door Karel de Grote waren opgesteld in zijn "Capitulare de villis enz."

In 1118 overlijdt graaf Hendrik van Zutphen en de koning schenkt het graafschap aan de bisschop van Utrecht. Deze bisschop krijgt in hetzelfde jaar het swechus in Kuinre in bezit met enkele hoeves en land. Vroeger waarschijnlijk ook een landgoed. Bisschop Godebald van Utrecht zal het goed Kuinre ook in leen hebben gegeven aan Adelhardus in Urk, gezien latere ontwikkelingen. In 1148 verkrijgt Coenraad van Urk, de waarschijnlijke zoon van Adelhardus, het goed Mirdum in Gaasterland in bezit. In 1165 begint bisschop Godfried van Rhenen, ter bescherming van zijn gebied, burchten te bouwen, in Vollenhove en Kuinre, maar ook elders langs de grenzen van zijn gebied. In 1196 gedraagt Hendrik van Kuinre zich als graaf in dit gebied. Hendrik zal een nazaat zijn van Coenraad en heeft zijn zetel verplaatst van het gebied Urk naar het veiliger gelegen Kuinre.

Waar het leengoed van Graaf Wichman, vermeld in een oorkonde van 968, heeft gelegen, is mogelijk af te leiden uit de publicatie van dr. D de Waard, "Urk omstreeks het jaar 1000 (met 1 kaarten 1 luchtfoto)" in KNAG 1948, LXV: 626-631. Yftinus van Popta, RUG Groningen, heeft het verkavelingspatroon nader onderzocht en uitgebreider weergegeven op een kaart, samen met gevonden dijkstructuren. Met toestemming van hem heb ik een deel van deze kaart gedigitaliseerd en ingepast in de kadastrale kaart van 2015, zoals hierboven afgebeeld. De weggelaten lijnen zijn mijns inziens voormalige begrenzingen van latere datum, maar wel voor 1250. Een verkaveling zoals boven afgebeeld past goed in het landschap zoals het omstreeks het jaar 950 aanwezig was. Bij de aanleg van het landgoed heeft men een geschikte plek uitgezocht, achter de noord-oost hoek van de keileembult, redelijk beschermd tegen zuidwestelijke stormen, waar een vruchtbare, maar wel venige, bovengrond aanwezig was, welke echter door middel van sloten goed was te ontwateren. Nagele was de havenplaats van het gebied en in latere oorkonden is ook sprake van een leengoed Nagele. Mogelijk wordt hiermee hetzelfde leengoed bedoeld.

Verkleining van de leefgebieden in het territorium Urk als gevolg van stormvloeden na 1248.

In een oorkonde van 1225 staat nog uitvoerig beschreven dat het klooster van St Pantaleon een welvarende bezitting had in het gebied Urk. Ook dat het goed bereikbaar was via de IJssel tot aan Nagele. Daar werd kennelijk de boot verlaten.

Hoe men verder ging om het hofgoed te bereiken is nergens beschreven. Aangenomen moet worden dat dit hofgoed niet al te ver van Nagele lag en te voet of deels met kleinere vaartuigen te bereiken was. Nagele zelf was een leengoed van het klooster Elten.

Voor de levensbehoeften zal ook Nagele landerijen met hoeves in of in de directe omgeving moeten hebben gehad, tenzij het klooster Elten elders op het eiland Urk een hofgoed had die in de behoeften kon voorzien. Hierover staat niets beschreven.

Wat we wel kunnen constateren, op basis van vondsten, is dat alle nederzettingen in dit gebied in die tijd waren gelegen aan de noord-oost kant van relatief hoog gelegen keileem of zandruggen. Dat bood de beste bescherming tegen hevige stormvloeden.

In 1245 wordt St Pantaleon nog genoemd met bezit in Urk, maar daarna niet meer. In 1248 is er een zeer zware stormvloed geweest waarbij in een zeer groot deel van het gebied de venige bovengrond is weggeslagen en onder water kwam te staan.

In 1272 wordt al gesproken van Suderzee, zodat mag worden aangenomen dat in die tijd het eiland Urk aanmerkelijk moet zijn verkleind. Maar waar zijn de bewoners gebleven. Verdrongen? Of tijdig vertrokken?

In 1317 wordt melding gemaakt van het bestaan van het dorp Espele een boerendorp met kapel.

In 1331 wordt Espele vermeld als overslagplaats van goederen. Het dorp moet dus gelegen hebben aan een vaarroute.

Na de stormvloed van 1248 zullen alleen de keileemopduikingen in het gebied nog beschikbaar zijn geweest voor bewoning. In latere jaren zullen ook van deze bulten regelmatig wat zijn afgeknabbeld. Zij werden steeds wat kleiner en de kleinsten verdwenen.

Maar hoe is nu Espele ontstaan, in 1331 voor het eerst genoemd in oorkonden. Vermoedelijk hebben enkele boeren van het hofgoed van St Pantaleon, dat ten noorden van Nagele moet hebben gelegen, de ramp overleefd, evenals een aantal bewoners van Nagele e.o.

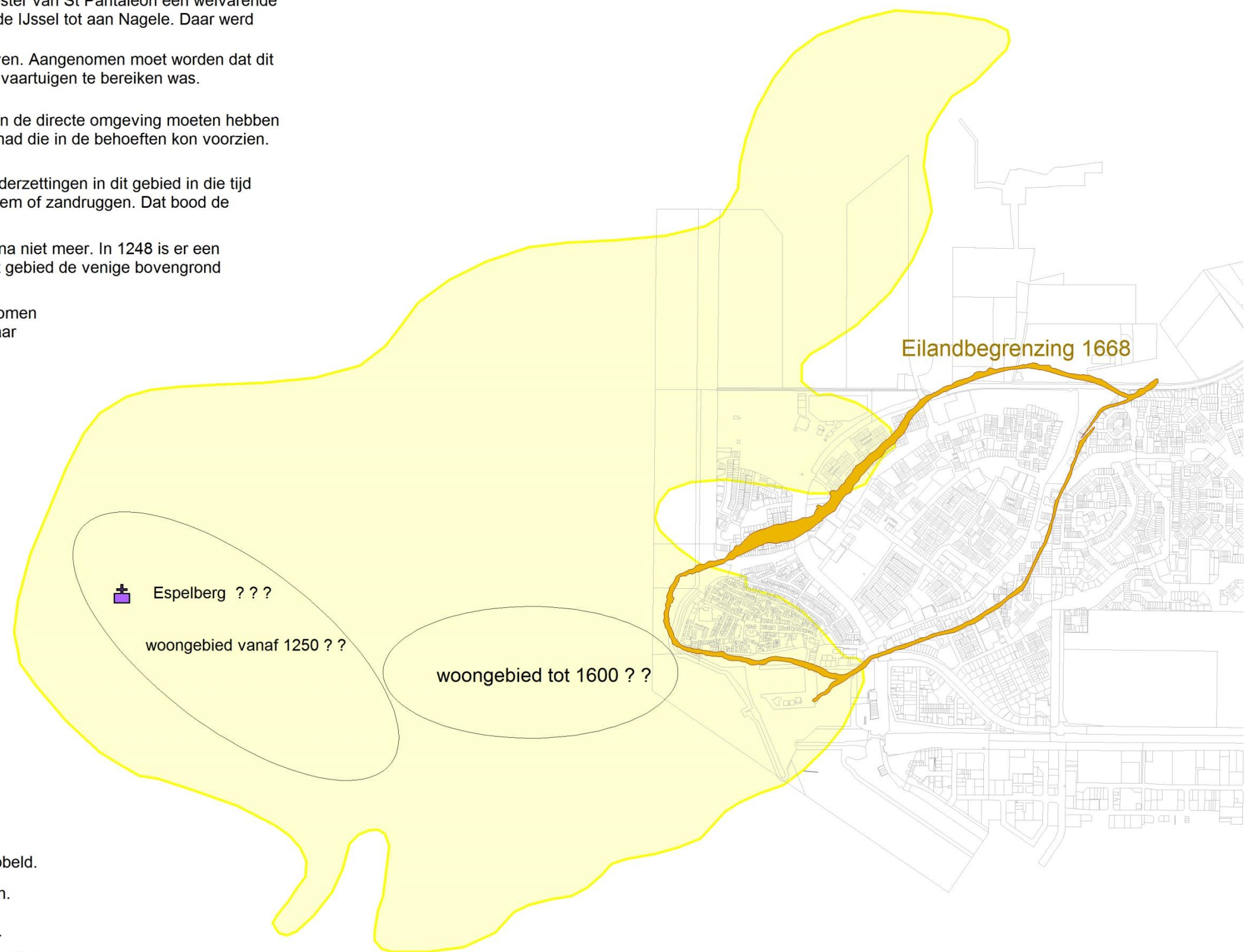
Samen vond men op de westflank van de keileembult van Urk een geschikte plaats om een nieuwe nederzetting op te richten. De boeren landinwaarts wat hoger gelegen grond en de lui van Nagele in de zandduinen aan de waterkant een plek om handel te drijven.

In 1309 wordt vermeld dat de kerk en de landen van Urk onder de kerk van St Odulphus van Staveren vallen. In 1331 krijgt Jan van Kuinre de leenrechten in dit gebied van de graaf van Holland.

Wat met de kerk van Urk wordt bedoeld in 1309 is niet beschreven. Aangenomen moet worden dat het de kerk van Espel betreft. In de jaren erna wordt steeds meer grond van de keileembult afgeknabbeld.

Het dorp verplaatst zich steeds meer richting de hoge bult in het oosten. Op kaarten van 1600 is nog een klein eilandje te zien ten zuidwesten van het huidige Urk, waarvan de toren van de kerk in 1590 is ingestort.

Ook dit eilandje verdwijnt onder water. Daarna wordt het eiland steeds kleiner en schuift de grens met de zee op tot de grens zoals die gemeten is in 1668. Daarna stopt de verdere afkalving bij de huidige bult.

Het eiland Urk.

De verkleining en bewoning tussen 1600 en heden.

Aan het eind van de 16e eeuw waren alle kleinere eilanden onder water komen te staan en was er alleen bewoning mogelijk op het enige nog overgebleven deel rond de hoogste bult. Alle bewoners, boeren, vissers en handelaren op één eiland. Van hen was één groep de belangrijkste en voornaamste, de boeren, nakomelingen van de bezitters van de hoeves op het leengoed van St Pantaleon. Verwant aan de Franken.

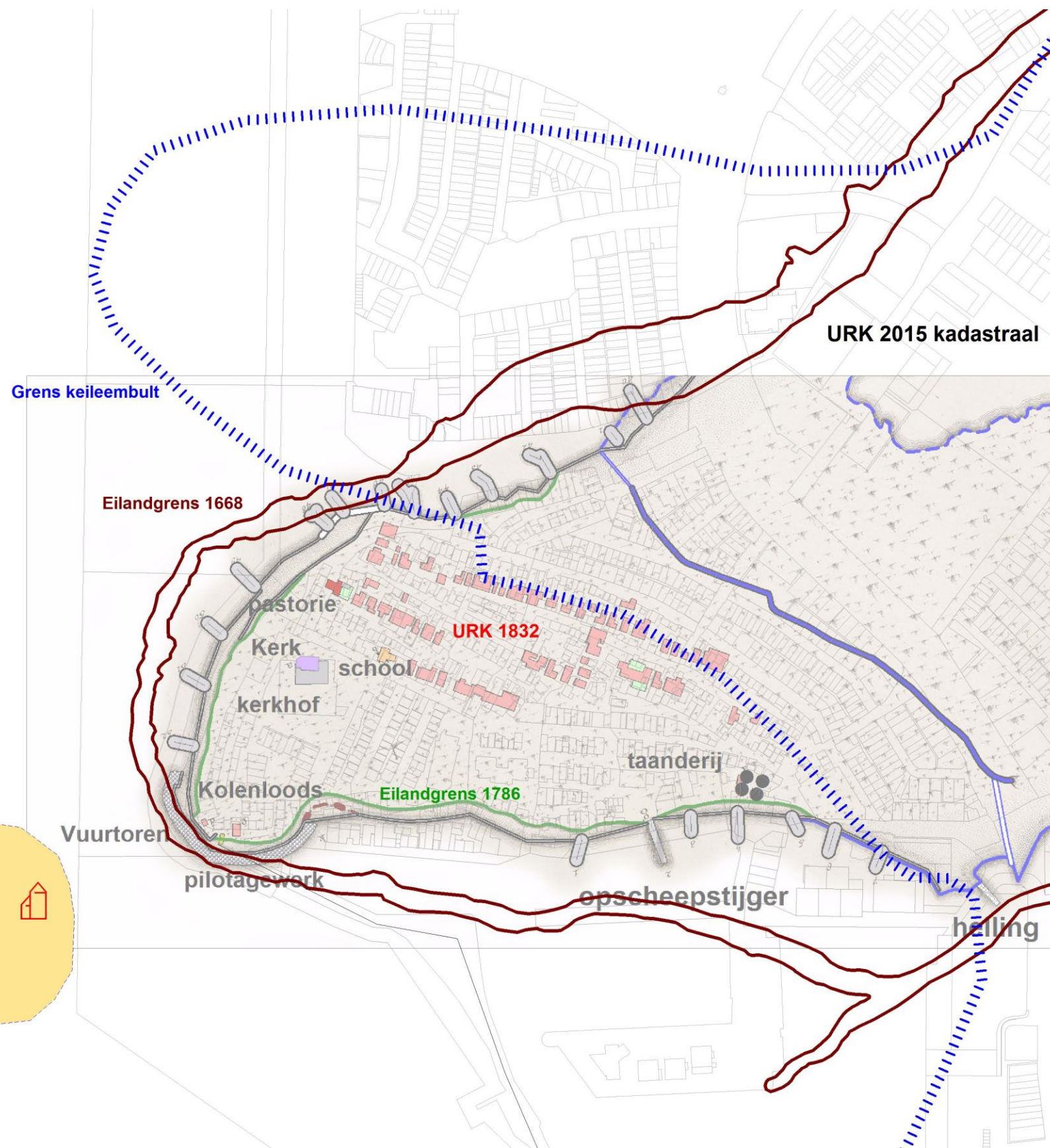
In Urk worden zij de Landers genoemd. Uit deze families zijn in het verleden de burgemeesters en andere vooraanstaande functionarissen gekozen. Een versterking van het vermoeden dat de oude bewoners van Espelo van het hofgoed Pantaleon komen.

Dat hofgoed moet dan het oude bestuurscentrum van dit gebied zijn geweest.

Het hofgoed bij Nagele was dan het hof waar de afdrachten aan het klooster Elten werden verzameld en waar de rechtspraak door de proost van Elten werd gehouden.

Het bezit van Pantaleon in het territorium Urk is na 1248 onder de golven verdwenen. Leenmannen waren toen ridders van Kuinre, nazaten van de eerste leenman Adelhardus.

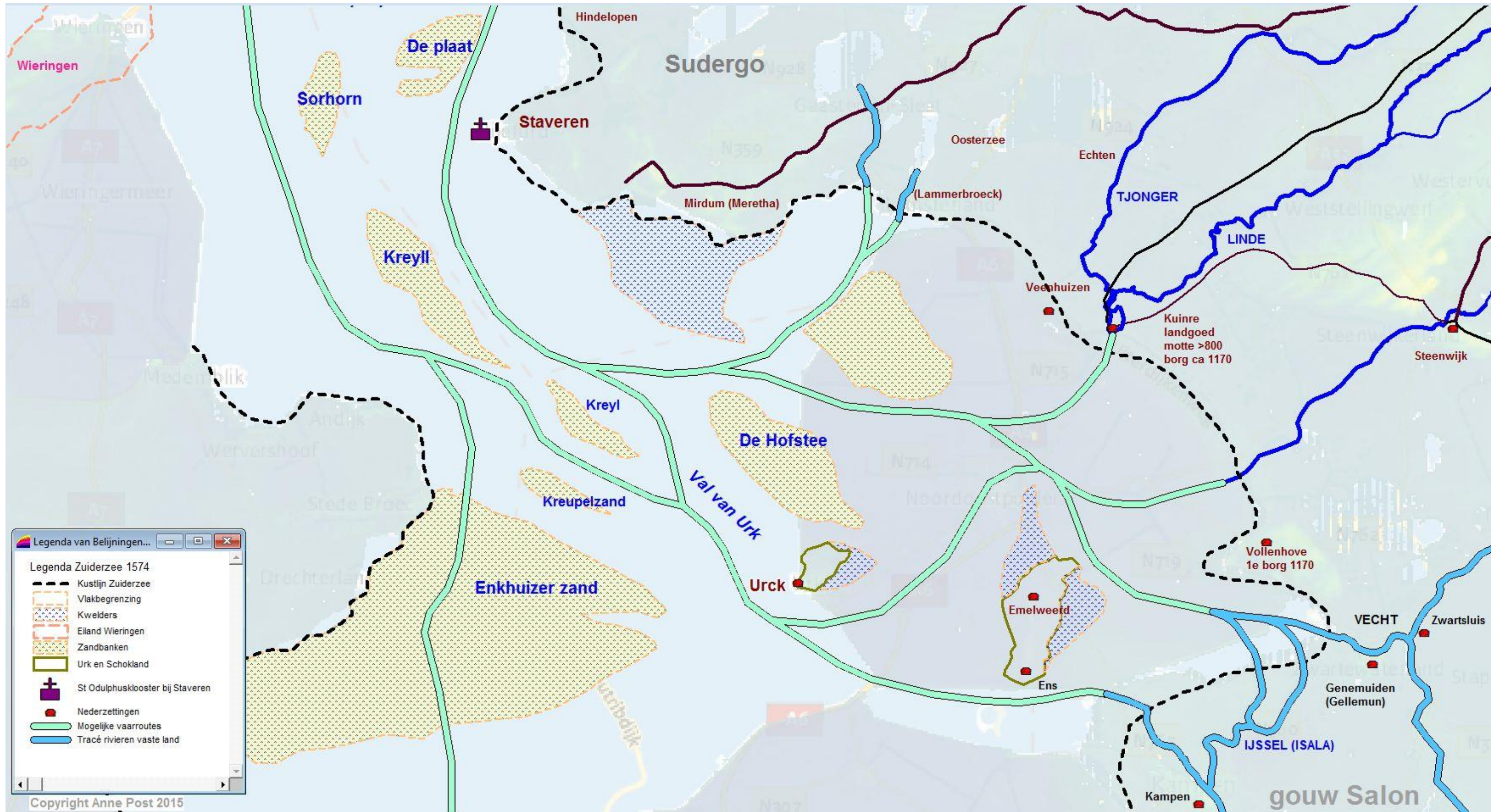
Het bezit van Elten is via vererving in verschillende handen geweest en uiteindelijk bij verkoop aan de stad Amsterdam gekomen.

Eilandje voor de kust, waarop de kerk heeft gestaan die in 1590 is ingestort. Daarna is het eilandje onder de golven verdwenen.

In 1574 waren door aanslibbing Urk en Schokland weer wat gegroeid en waren meerdere zandbanken ontstaan.

Onderstaande kaart is ontstaan door de kaart van Sgroten 1574 in te passen in de huidige topografische kaart. Dit kon niet in één keer, daar de kaart Sgroten plaatselijk vertekeningfouten bevatte in bepaalde richtingen. Met Urk als vast punt zijn het deel Noord Holland en Friesland afzonderlijk ingepast. De weergegeven ligging van de tussenliggende zandplaten is een gemiddelde. Maar de verschillen waren dermate klein dat een verantwoorde kaart te maken viel. Een paleogeografische kaart van de situatie in 1500 is te downloaden.

<http://archeologiein nederland.nl/bronnen-en-kaarten/paleogeografische-kaarten>